

Ибтидоий жамоа тузуми кишилиқ жамияти тараккиётидаги энг узок давом этган ва энг кадимги давридир. Бу даврни ёзма манбалар асосида ўрганиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам бу даврни чуқур ўрганишда археология, этнография, антропология каби фанларнинг ахамияти бекиёсдир. Кадимги одамлар ўз фаолияти даврида атроф-мухитга таъсир кўрсатиб, кундалиқ ҳаётда ўзига зарур бўладиган меҳнат куруллари ясаган, яшаш учун маконлар танлаган, кейинчалиқ эса бошпаналар курганлар. Ўз навбатида бу жараёнлар инсон фаолиятига таъсир кўрсатган.

Ҳозирги пайтда Ўрта Осиё худудида ибтидоий жамият ривожланишининг алоҳида босқичлари қуйидаги даврларга бўлинади:

1. Палеолит («палайос»-кадимги, «литос»-тош) даври; бундан тахминан 800 минг йил илгари бошланиб, 15—12 минг йил илгари тугайди; ўз навбатида бу давр учга бўлинади;
 - а) илк палеолит-Ашель даври, 800-100 минг йилни ўз ичига олади;
 - б) ўрта палеолит-Мустье даври, милоддан аввалги 100-40 минг йилликлар;
 - в) сўнги палеолит-милоддан аввалги 40-12 минг йиллик.
2. Мезолит («мезос»-ўрта, «литос»-тош) милоддан аввалги 12-7 минг йилликлар.
3. Неолит («неос»-янги тош)-милоддан аввалги 6-4 минг йилликлар.
4. Энеолит (мис-тош даври)-милоддан аввалги 4 минг йилликнинг охири-3 минг йилликнинг боши.
5. Бронза даври-милоддан аввалги 3-2 минг йилликлар.
6. Темир даври-милоддан аввалги 1-минг йилликнинг бошларидан.

Ўзбекистон худудларидаги энг кадимги одамларнинг манзилгоҳлари Фаргона во-дийсидаги Селунгур, Тошкент вилоятидаги Кўлбулок, Бухородаги Учтут маконлари-дан топилган. Бу давр одамлари тошлардан кўпол куруллар (чопперлар) ясаб, термачилиқ ва жамоа бўлиб ов қилиш билан шугулланишган. Илк палеолит даври одам-лари жисмоний жихатдан ҳам, ақлий жихатдан ҳам ҳозирги одамлардан фарқ қилишган. Улар табиат олдида ожиз бўлиб, унда тайёр бўлган маҳсулотларни ўзлаштирганлар. Улар на диний тушунчани, на дехқончилиқни ва на чорвачилиқни билганлар.

Ўрта палеолит даври маконлари Тошкент воҳасидаги Обираҳмат, Хўжакент, Самарқанддаги Омонқўтон, Бойсун тоғларидаги Тешиктош каби кўпгина маконлардан аниқланган бўлиб, улардан шу даврга оид кўпгина турли-туман тошдан ясалган меҳнат куруллари топилган. Обираҳмат макони ёйсимон шаклда бўлиб, бу ерда 10 м қалинликдаги 21 та маданий қатлам аниқланган. Топилмалар орасида нуклеуслар, парракчалар, ўткир учли сиччалар, қирғичлар учрайди, шунингдек, турли хайвонлар суяклари ҳам кўпчилиқни ташкил этади. Яна бир машҳур ёдғорлик Тешиктош гор макони бўлиб, бу ердан турли-туман куруллар ва хайвон суякларидан ташқари, 9-10 яшар боланинг қабри қазиб очилган. Қабрдаги мурданинг ёнига турли тош куруллар ва арҳар шоҳи қадаб қўйилган.

Ўрта палеолит даврига келиб ибтидоий жамият одамларининг меҳнат куруллари такомиллашиб, турмушида янги унсурлар пайдо бўла бошлайди. Энг муҳими, ибтидо-ий тўдадан уруғчилик жамоасига ўтиш бошланади. Шимолдан улқан музлик силжиб қелиши

натижасида олов кашф этилади. Одамлар ўчоқлар атрофларида тўланиб, ибтидоий турар-жойларга асос солдилар. Жамоа бўлиб ов килиш пайдо бўлди.

Сўнгги палеолит кадимги тош асрининг сўнгги боскичидир. Бу даврга оид маконлар Охангарондаги Кўлбулок, Тошкентнинг гарбидаги Бўзсув 1 ҳамда Самарканд шаҳридан топилган. Улардан топилган топилмалар орасида киргичлар, кесгичлар, сихчалар, пичоқлар, болталар каби қуроллар бор. Бу даврга келиб одамлар факат тоғли худудларга эмас, текисликларга ҳам таркала бошлайдилар. Бу даврнинг энг катта ютуғи уруғчилик тузумига (матриархат) ўтилишидир.

Палеолит даврига ҳулоса ясаб шуни айтиш мумкинки, бу даврда ибтидоий одамлар ҳўжалик юритишнинг энг оддий йўлларида (териб-термачлаб) мураккаброк кўринишларига (овчилик, баликчилик) га ўтдилар. Олов кашф этилди. Ибтидоий турар-жойлар ўзлаштирилди. Инсоният ибтидоий пода давридан уруғчилик тузумига ўтди. Мехнат қуроллари такомиллашиб, турлари кўпая борди. Шунингдек, бу давр ибтидоий одамлари орасида дастлабки диний қарашлар пайдо бўлди.

Мезолит даври ёдгорликлари Сурхондарёдаги Мачой гор маконидан, Марказий Фарғонанинг кўпгина ёдгорликларидан топиб ўрганилган. Бу даврга келиб музлик яна шимолга қайтади. Хайвонот ва ўсимлик дунёсида катта ўзгаришлар содир бўлади. Инсоният ўз тарихидаги дастлабки мураккаб мослама-ўқ-ёйни кашф этади.

Мезолит даври қуроллари палеолитга нисбатан ихчамлиги ва сифатлилиги билан фарқ қилади. Мезолит даври қабилалари асосан овчилик ва термачилик ҳўжалиги юритганлар. Бу даврнинг охирига келиб, дастлабки уй қорвачилиги ёки хайвонларни хонақиллаштириш бошланади.

Неолит даврига келиб, кадимги қабилалар ҳаётида катта-катта ўзгаришлар содир бўлади. Бу давр одамлари аксарият ҳолларда дарё соҳиллари ва тармоқлари ёқасида, кўллар бўйларида яшаб, табиий имкониятлардан келиб чиқиб, баликчилик ва овчилик ёки дехкончилик ва қорвачилик ҳамда қисман ҳунармандчилик билан шугулланганлар. Ёнг катта ютуқлардан бири қулолчиликнинг пайдо бўлишидир. Шунингдек, бу даврга келиб тўқимачилик ва қайиқсозлик ҳам пайдо бўлади. Неолит даври қабилалари ҳўжалик шаклларига қараб қуйидаги маданиятларига бўлинади: Жойтун маданияти, Қалтаминор маданияти, Хисор маданияти.

Жойтун маданияти. Жанубий Туркменистон худудидаги мил.авв. VI-V минг йилликларга оид маданият. Бу ердан Ўрта Осиёдаги биринчи паҳса уйлар қолдиқлари, сопол идишлар намуналари аниқланган. Аҳолиси асосан дехкончилик, қорвачилик ва қисман овчилик билан шугулланган.

Қалтаминор маданияти. Кадимги Хоразм худудидан топилган бўлиб, мил. авв. V-IV минг йилликларга оиддир. Топилмалар Қалтаминор қабилаларининг баликчилик, овчилик ва қисман ҳунармандчилик билан шугулланганлигидан далолат беради.

Хисор маданияти. Асосан, Хисор-Помир тоғларидан топилган. Миллоддан аввалги V-IV минг йилликларга оид. Хисорликлар сопол идишлар ясаб, асосан қорвачилик, овчилик, қисман термачилик билан шугулланганлар.

Энеолит даври маконлари Хитойдан Дунайгача бўлган катта худудда тарқалган бўлиб, ҳамма жойда ижтимоий тараккиётнинг бир хил босқичи қузатилади. Ўрта Осиёда қуйидаги янги тарихий-маданий жараёнлар энеолит даври билан боғлиқ:

1. Хўжаликнинг бошқа ҳамма турларига караганда хайдама дехкончиликнинг устунлик килиши;
2. Тошдан ишланган куруллар кўп бўлган ҳолда мис курулларнинг пайдо бўлиши;
3. Катта-катта ибтидоий жамоаларнинг паҳсадан ва хом гиштдан тикланган катта-катта уйлари;
4. Кулолчиликда муҳим техника ютуғи-ҳумдонларнинг ишлатилиши.
5. Турли хайвонларнинг лойдан ясалган ва она уруги (матриархат) га ҳос хайкалчалари;
6. Рангдор, турли тасвирлар билан безатилган сопол буюмлар мавжудлиги.

Энеолит-мис-тош даврида одамлар дастлабки металл билан танишдилар. Бу даврга келиб мис куруллар анча такомиллашган бўлсада, ундан оғир меҳнат куруллари яшашнинг имкони йўқ эди. Мисдан асосан уй-рўзгор буюмлари, такинчоклар ва ҳарбий куруллар ясалган. Энеолит даври ёдгорликлари Бухоро вилоятининг Лавлакон, Бешбулок, Учтут (мис қони) мавзеларидан, Панжикент атрофларидан (Саразм маданияти) топиб текширилган. Бу даврга келиб, дехкончилик Ўрта Осиёнинг шимо-ли-шарқий ҳудудларига ҳам ёйилади.

Ҳозирги кунда ибтидоий жамоа тузумининг турли баҳсларга сабаб бўлаётган муаммоларидан бири антропогенез-одамнинг пайдо бўлиши ва ривожланишидир. Турли ҳудудларда қадим замонларда яшаган илгор мутафаккирлар одамнинг пайдо бўлиши ҳақида илмий таърифга яқин фикрларни баён этганлар. Улар асосан инсоният хайвонот олаmidан ажралиб чиққан деган фикрни билдирадilar. Инсоннинг пайдо бўлиши миллионлаб йиллар давом этган ривожланиш жараёнининг натижасидир. Энг қадимги қазилма одам қолдиқлари Шарқий Африкадан (Олдувай, зинжантроп), Индонезиядан (Ява, питекантроп), Хитойдан (синатроп), Германиядан (Гейдельберг) топиб текширилган. Кейинги топилмалар, яъни, замонавий одамга анча яқин бўлган одам қолдиқлари дастлаб Неандерталь (Германия) водийсидан топилган (Ўзбекистондаги Тешиктош).

Ўрта тош даврида, биринчи навбатда меҳнат жараёнида инсон тафаккурининг ривожланиши натижасида неандерталь қиёфасидаги одамлар ҳозирги қиёфадаги одамларга айлана бошладilar. Улар жисмоний жиҳатдан қамол топиб, ҳозирги қиёфадаги қишилар вужудга қелди ва шу билан антропогенез жараёни тугади (қроманьон кўринишидаги одамлар). Бу жараённинг тугаши инсоният тарихидаги муҳим воқеа бўлиб, инсон дастлаб тошдан оддий тўқмоқ ясаган бўлса, узлуксиз меҳнат, интилиш ҳамда онгининг ривожланиши натижасида юқсак маданият яратиш даражасига етиб қелди.

Жанубий Қозогистоннинг тоғ ва тоғолди туманларидан, Қирғизистоннинг тоғ водийларидан, Жанубий Турқманистонда, Қизилқум ва Қорақум ичкарасидаги қадимги қўллар атрофида, Ўзбекистондаги Охангарон, Чирчик дарёлари водийларида, За-рафшон, Сурхондарё, Қашқадарё воҳалари, Фарғона водийси ва унинг тоғли ҳудудларидан ибтидоий жамоа тузумининг барча давларига оид ёдгорликлар топилган. Бу топилмалар Ўрта Осиёни антропогенез жараёни қодир бўлган ҳудудлар сарасига қўшиш имконини беради.

Ҳозирги даврда олимларнинг катта гуруҳи одамзоднинг дастлабки ватани Африка деган фикрни илғари сурса, яна бир гуруҳ олимлар Европа дейдилар. Бошқа бир гуруҳ олимлар эса одам илк марта Осиёнинг жанубида пайдо бўлган деган қояни илғари сурадilar. Умуман олганда, одамзоднинг дастлабки ватани ҳақида олимлар орасида

ягона фикр хозирча йўқ.